

O‘ZBEK TILIDA TALAFFUZ VA IMLO O‘RTASIDAGI FARQLAR**Nasullayeva Nafisa**

Termiz davlat universiteti

O‘zbek Filologiyasi Fakulteti Jurnalistika ta‘lim yo‘nalishi talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20244418>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida talaffuz (fonetik shakl) va imlo (grafik shakl) o‘rtasidagi tafovutlar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Talaffuz va yozuv tizimining o‘zaro munosabati, fonetik va morfologik tamoyillar, tarixiy omillar, sheva ta’siri hamda zamonaviy imlo qoidalarining lingvistik asoslari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, nutq madaniyatida to‘g‘ri talaffuz va savodli yozuvning ahamiyati misollar orqali yoritiladi.

Kalit so‘zlar: talaffuz, imlo, fonetika, grafika, orfografiya, fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, nutq madaniyati.

Kirish

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo‘lib, u tafakkur, muloqot va madaniyatning asosiy vositasi hisoblanadi. Har qanday til ikki asosiy shaklda namoyon bo‘ladi: og‘zaki va yozma nutq shaklida. Og‘zaki nutq talaffuz orqali amalga oshirilsa, yozma nutq imlo qoidalari asosida ifodalanadi. Ushbu ikki tizim o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ular o‘rtasida to‘liq moslik har doim ham kuzatilmaydi.

Ayniqsa, o‘zbek tilida talaffuz va imlo o‘rtasidagi tafovutlar tilshunoslik nuqtai nazaridan muhim ilmiy masala sifatida qaraladi. Chunki bu hodisa tilning fonetik, morfologik, tarixiy va sotsiolingvistik xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Tilshunoslik fanida talaffuz nutqning tabiiy, jonli shakli sifatida qaraladi. U nutq apparatining fiziologik faoliyati, tovushlarning o‘zaro ta’siri, urg‘u, intonatsiya kabi omillar ta’sirida shakllanadi. Imlo esa aksincha, tilning me‘yorlashgan yozma tizimi bo‘lib, u barqarorlik va umumiy tushunarlikni ta‘minlashga xizmat qiladi. Shu bois ko‘plab tillarda bo‘lgani kabi o‘zbek tilida ham talaffuz va yozuv o‘rtasida ma‘lum darajada farqlar mavjud. Bu farqlar tilning tabiiy rivojlanish jarayonining natijasi bo‘lib, uni kamchilik emas, balki lingvistik qonuniyat sifatida baholash zarur. O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida yozuv tizimi bir necha bor o‘zgarganligi ham talaffuz va imlo o‘rtasidagi tafovutlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Arab yozuvi davrida unlilar to‘liq ifodalanmagan bo‘lsa, kirill yozuvi davrida boshqa til grafikasining ta’siri sezilgan. Hozirgi lotin yozuviga asoslangan alifbo esa fonetik jihatdan ancha qulay bo‘lsa-da, baribir talaffuzning barcha nozik jihatlarini aks ettira olmaydi.

Natijada ayrim so‘zlar yozilishida an’anaviy shakl saqlanib qoladi, ammo talaffuz vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashtirish va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda nutq madaniyati masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Internet, ijtimoiy tarmoqlar va tezkor yozishmalarda ko‘pincha talaffuzga yaqin yozish holatlari uchrab, adabiy imlo me‘yorlarining buzilishiga olib kelmoqda. Bu esa ayniqsa yoshlar nutqida savodxonlik darajasining pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun talaffuz va imlo o‘rtasidagi farqlarni ilmiy asosda o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Tadqiqotning maqsadi — o‘zbek tilida talaffuz va imlo o‘rtasidagi tafovutlarning lingvistik mohiyatini ochib berish, ularning paydo bo‘lish sabablarini tahlil qilish hamda bu hodisaning nutq madaniyatidagi o‘rnini aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: talaffuz va imlo tushunchalarining ilmiy ta'rifini berish, ularning o'zaro munosabatini tahlil qilish, fonetik va morfologik omillarni aniqlash, tarixiy va hududiy ta'sirlarni ko'rsatish hamda zamonaviy til amaliyotidagi holatini baholash.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u o'zbek tilidagi fonetik va orfografik jarayonlarning o'zaro aloqadorligini tizimli tarzda yoritadi. Amaliy ahamiyati esa tilni o'qitish metodikasi, nutq madaniyatini shakllantirish, imlo savodxonligini oshirish va adabiy til me'yorlarini mustahkamlash bilan bog'liqdir. Shu jihatdan qaralganda, o'zbek tilida talaffuz va imlo o'rtasidagi farqlarni o'rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, u tilning ichki qonuniyatlarini chuqurroq anglashga, yozma va og'zaki nutq o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Asosiy qism

O'zbek tilida talaffuz va imlo o'rtasidagi farqlar til tizimining tabiiy rivojlanish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab lingvistik hodisadir. Tilning og'zaki shakli doimo harakatda bo'lib, nutq jarayonida tovushlar o'zgaradi, qisqaradi, qo'shiladi yoki bir-biriga ta'sir qiladi.

Yozma shakl esa aksincha barqarorlikka intiladi va umumiy me'yorlarga bo'ysunadi. Shu sababli talaffuz va imlo o'rtasida ma'lum tafovutlar yuzaga keladi. Bu tafovutlar tilshunoslikda fonetik, morfologik, tarixiy va ijtimoiy omillar bilan izohlanadi. Avvalo, fonetik omillarni ko'rib chiqish lozim. Nutq jarayonida tovushlar alohida holda emas, balki bir-biriga ta'sir etgan holda talaffuz qilinadi. Natijada assimilyatsiya, dissimilyatsiya, reduksiya, eliziya kabi fonetik hodisalar yuz beradi. Masalan, ba'zi so'zlar yozuvda bir xil shaklda yozilsa-da, talaffuzda tovushlar qo'shni tovush ta'sirida o'zgaradi. "Kitobda" so'zi yozuvda shunday ko'rinishda bo'lsa-da, og'zaki nutqda ko'pincha "kitopta" tarzida eshitiladi. Bu yerda jarangli undosh jarangsiz tovush ta'sirida o'zgaradi. Xuddi shuningdek, "yuzga" so'zi tez nutqda "yuzga" yoki "yuzga" orasida o'zgarib eshitilishi mumkin. Bu kabi holatlar fonetik moslashuv natijasida yuzaga keladi, biroq yozuvda ular aks ettirilmaydi, chunki imlo tizimi barqarorlikni saqlashni maqsad qiladi. Talaffuz va imlo o'rtasidagi tafovutlarning yana bir muhim sababi morfologik tamoyil bilan bog'liq. O'zbek imlosi ko'pincha so'zning ildiz va qo'shimcha qismlarini saqlashga intiladi. Masalan, "kitoblar" so'zi talaffuzda "kitoplar" ga yaqin eshitilishi mumkin, biroq yozuvda ildiz shakli o'zgarmaydi. Bu holat yozuv tizimining grammatik tuzilmani saqlashga qaratilganligini ko'rsatadi. Agar imlo to'liq fonetik tamoyilga asoslanganida edi, unda so'zlar har safar talaffuzga qarab turlicha yozilgan bo'lardi va bu yozma nutqda tushunmovchiliklarga olib kelgan bo'lardi.

Demak, imlo tizimi tilning grammatik yaxlitligini ta'minlash vazifasini ham bajaradi.

Tovush tushishi va ortishi hodisalari ham talaffuz va yozuv o'rtasidagi farqlarning muhim ko'rinishlaridan biridir. Og'zaki nutqda ayrim tovushlar talaffuz qulayligi sabab tushib qoladi.

Masalan, "bo'lsa" so'zi tez nutqda "bo'sa", "bilan" so'zi esa "blan" tarzida aytilishi mumkin. Biroq yozuvda bu qisqartirishlar aks ettirilmaydi, chunki yozma shakl adabiy me'yorlarga asoslanadi. Aksincha holat — tovush ortishi ham uchraydi. Masalan, "ilm" so'zi talaffuzda "ilim", "fikr" so'zi "fikir" tarzida aytiladi. Bu hodisa nutq apparatining qulay talaffuzga intilishi bilan izohlanadi. Demak, og'zaki nutq tabiatan iqtisodiylik va qulaylikka intiladi, yozma nutq esa an'ana va me'yorni saqlaydi. Urg'u masalasi ham talaffuz-imlo munosabatida muhim rol o'ynaydi. So'zdagi urg'u o'rni o'zgarganda ayrim unlilar qisqarishi yoki kuchsizlanishi mumkin. Masalan, tez talaffuzda "qalam" so'zidagi birinchi unli kuchsizlanib eshitiladi. Biroq yozuv tizimi bunday fonetik o'zgarishlarni hisobga olmaydi.

Chunki yozuvning asosiy vazifasi — soʻzning standart shaklini ifodalashdir. Tarixiy omillar ham bu masalada muhim ahamiyatga ega. Oʻzbek tili yozuvi tarix davomida bir necha bosqichdan oʻtgan: arab yozuvi, lotin yozuvi, kirill yozuvi va yana lotin yozuvi. Har bir yozuv tizimi talaffuzni turlicha aks ettirgan. Masalan, arab yozuvida unlilar toʻliq koʻrsatilmaganligi sababli talaffuzni yozuvdan aniqlash qiyin boʻlgan. Kirill yozuvi davrida esa ayrim ruscha talaffuz qoidalari taʼsiri kuzatilgan. Hozirgi lotin yozuvi fonetik jihatdan qulayroq boʻlsa-da, baribir talaffuzdagi barcha nozik farqlarni toʻliq ifodalay olmaydi. Natijada ayrim soʻzlarning yozilishi tarixiy shaklda saqlanadi, talaffuzi esa vaqt oʻtishi bilan oʻzgaradi.

Hududiy shevalar ham talaffuz va imlo oʻrtasidagi tafovutlarning muhim manbalaridan biridir. Oʻzbek tilida turli hududlarda turlicha talaffuz qilish holatlari mavjud. Masalan, ayrim hududlarda “ketyapman” oʻrniga “ketvoman”, “borayapman” oʻrniga “borvoman” shakllari qoʻllanadi. Biroq adabiy til meʼyorlari shevalarga emas, umumxalq tiliga asoslanadi. Shu sababli sheva talaffuzi yozuv meʼyorlariga mos kelmasligi tabiiy hol hisoblanadi. Tilshunoslikda bu hodisa adabiy til va dialektlar oʻrtasidagi tabiiy tafovut sifatida izohlanadi. Boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar ham talaffuz va imlo oʻrtasidagi farqlarni kuchaytiradi. Lingvistik nuqtai nazardan qaralganda, talaffuz va imlo oʻrtasidagi munosabat grafema va fonema tizimlari orqali izohlanadi. Grafema yozuv birligi boʻlsa, fonema tovush birligidir. Ideal yozuv tizimida har bir fonema bitta grafema bilan ifodalanishi kerak. Ammo amaliyotda bunday mukammal moslik kam uchraydi. Oʻzbek tilida ham ayrim harflar bir nechta fonetik variantni ifodalashi mumkin.

Bu holat yozuv tizimining tarixiy shakllanishi va fonologik xususiyatlari bilan bogʻliq.

Umuman olganda, talaffuz va imlo oʻrtasidagi tafovutlar til tizimining kamchiligi emas, balki uning tabiiy xususiyatidir. Chunki til doimo rivojlanib boradi, talaffuz esa yozuvga qaraganda tezroq oʻzgaradi. Yozuv esa barqarorlikni saqlab, avlodlar oʻrtasida tushunarlikni taʼminlaydi. Shu bois bu ikki tizim oʻrtasidagi farqlar tilning ichki qonuniyatlari natijasi sifatida qaraladi.

Xulosa

Oʻzbek tilida talaffuz va imlo oʻrtasidagi farqlar til tizimining tabiiy rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisalardan biridir. Ushbu tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ogʻzaki nutq va yozma nutq bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlsa-da, ularning vazifasi va amal qilish qonuniyatlari turlicha. Talaffuz nutqning jonli, harakatchan va fonetik qonuniyatlarga boʻysunuvchi shakli boʻlsa, imlo tilning barqaror va meʼyorlashtirilgan yozma tizimidir. Shu sababli ular oʻrtasidagi tafovutlar tilning tabiiy xususiyati sifatida namoyon boʻladi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, talaffuz va imlo oʻrtasidagi farqlar bir nechta omillar taʼsirida yuzaga keladi. Eng avvalo, fonetik jarayonlar — assimilyatsiya, tovush tushishi, tovush ortishi, urgʻu taʼsiri kabi hodisalar ogʻzaki nutqda soʻz shaklining oʻzgarishiga olib keladi.

Biroq yozuv tizimi bu oʻzgarishlarni aks ettirmaydi, chunki uning asosiy vazifasi soʻzning standart shaklini saqlash va umumiy tushunarlikni taʼminlashdan iborat. Ikkinchi muhim omil — morfologik tamoyil boʻlib, u soʻzning ildizi va qoʻshimchalarini yozuvda barqaror saqlashni talab qiladi. Natijada talaffuzdagi fonetik oʻzgarishlar yozuvda aks etmaydi.

Shuningdek, tarixiy rivojlanish jarayoni ham bu tafovutlarning shakllanishida muhim rol oʻynagan. Oʻzbek yozuvining arab, kirill va lotin grafikalarini bosib oʻtgan taraqqiyot bosqichlari ayrim soʻzlarning yozilishida anʼanaviy shakllarning saqlanib qolishiga sabab boʻlgan. Shevalarning mavjudligi, boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlar hamda zamonaviy kommunikatsiya vositalari taʼsiri esa talaffuzdagi xilma-xillikni yanada kuchaytirgan. Bularning barchasi oʻzbek tilining boy va koʻp qatlamli tizimga ega ekanini koʻrsatadi.

Mazkur masalani o'rganishning amaliy ahamiyati ham katta. Talaffuz va imlo o'rtasidagi farqlarni anglash nutq madaniyatini oshirishga, savodxonlikni mustahkamlashga va adabiy til me'yorlariga rioya qilishga yordam beradi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida fonetika va orfografiyani uzviy bog'liq holda o'rgatish o'quvchilarning ham to'g'ri yozish, ham to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu esa tilning ijtimoiy mavqeini mustahkamlash va milliy madaniyatni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida talaffuz va imlo o'rtasidagi tafovutlar til tizimining ichki qonuniyatlari, tarixiy taraqqiyoti va fonetik xususiyatlari bilan izohlanadi. Ushbu farqlarni chuqur ilmiy tahlil qilish tilshunoslik nazariyasini boyitadi, amaliy jihatdan esa savodli nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur masala tilshunoslik tadqiqotlarida doimiy ravishda o'rganilishi zarur bo'lgan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan.
3. Hojiyev A. O'zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Tursunov U., O'rinboyev B. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi.
5. O'zbek tilining imlo qoidalari. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi nashri.
6. Shukurov Sh. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Universitet nashriyoti.
7. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent.
8. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: Ma'naviyat.